

The Jurisprudential and Legal Foundations of Istishab in Civil Procedure with a Sociological Perspective

Zahra Soltani*, Ali Pourjavaheer**

Mohammad Ali Sheikh Mohedd***

Abstract

The principle of Istishab, established in Imamiyyah jurisprudence to preserve a previous legal state in the face of doubt, has historically evolved into one of the key instruments for maintaining legal and social order. This study, drawing on Reinhart Koselleck's theory of conceptual history, presents a multidimensional analysis of Istishab at three levels: jurisprudential, legal, and sociological. The research demonstrates that Istishab is structurally present not only in Islamic jurisprudence but also within the Civil Code and Civil Procedure Code of Iran, playing a significant role in preserving acquired rights and guiding judicial decisions. Relying on concepts such as horizon of expectation, semantic accumulation, and conceptual institutionalization, the study explains how Istishab has become a mechanism for fostering public trust, judicial security, and dispute resolution in society. A historical-sociological analysis reveals that Istishab is not merely a tool for resolving uncertainty but a model for reproducing order within diverse political, legal, and cultural contexts. Adopting an interdisciplinary approach, this research aims to highlight the hidden connection between jurisprudential rationality and the social function of legal principles.

Keywords: Istishab, Conceptual History, Sociology of Law, Rational Practice, Civil Procedure, Legal Order.

* Ph.D. Candidate of Private Law, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran,
z.soltani4728@iau.ac.ir

** Assistant Professor of Law, Department of Law, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran,
(Corresponding Author), 2295389445@iau.ir

*** Assistant Professor of Public Law, Department of Law, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz,
Iran, 2295389445@iau.ir

Date received: 05/05/2025, Date of acceptance: 23/05/2025

Introduction

The principle of *Istishab*, rooted in Imamiyyah jurisprudence as a means to preserve prior certainty in the face of doubt, has long held a significant role in legal reasoning and judgment. Over time, this rule has expanded beyond its jurisprudential origins to influence legislative frameworks and judicial practices in Iran. While most previous studies have focused on its theological and logical foundations, the structural and social roles of *Istishab* have received less attention. Drawing on Reinhart Koselleck's theory of conceptual history allows for a dynamic interpretation of *Istishab* as a conceptual and institutional force in legal knowledge systems. Koselleck's framework—especially the distinction between the "horizon of expectation" and "space of experience"—enables a re-reading of *Istishab*'s meaning and function across historical and legal contexts. This study aims to explore *Istishab* not merely as a jurisprudential tool, but as a mechanism for institutionalizing legal continuity and social stability.

Materials & Methods

This research employs a qualitative analysis of jurisprudential, legal, and sociological texts based on Koselleck's theory of conceptual history. Data were collected through documentary analysis of primary sources in Islamic jurisprudence, Iran's civil code, civil procedure law, and relevant legal-sociological literature.

Discussion & Results

A conceptual analysis of *Istishab* at the levels of jurisprudence, legislation, and society reveals its transformation from a technical principle to a legal stabilizing mechanism. Jurisprudentially, *Istishab* is anchored in rational custom (*sīra 'uqalā'iyya*), and many contemporary scholars classify it as a form of legal indication (*amāra*) with epistemic value in inferring real rulings. Legally, although not explicitly mentioned in the Civil Code or the Code of Civil Procedure, the effects of *Istishab* are evident in provisions regarding ownership, options in sale (*khīarāt*), liens, and debt claims. Historically, the concept evolved from the lexical meaning of "accompaniment" into a rule of continuity applied to doubtful legal states. Koselleck's theory of conceptual temporality illustrates how *Istishab* acquired diverse meanings and functions in changing sociopolitical contexts. Furthermore, the institutionalization of *Istishab* in judicial reasoning—particularly through the presumption of continuity—demonstrates its embeddedness in legal memory and reasoning.

Conclusion

Findings show that Istishab plays a central role in maintaining legal stability and reducing litigation uncertainty. In civil disputes, it allows courts to presume the continuity of rights or obligations unless proven otherwise, thereby reinforcing procedural predictability. Socially, Istishab enhances public trust in the legal system by protecting individuals from arbitrary changes in their legal status. The principle also forms a practical bridge between classical jurisprudence and the needs of a modern legal system. Ultimately, Istishab functions not only as a tool for resolving doubt but as a normative model for legal continuity and institutional legitimacy. Its multilayered role affirms the necessity of interdisciplinary approaches in the study of fundamental legal concepts.

Bibliography

- Ansari, M. b. M. A. (2007). *Fara'id al-Usul* (Vol. 3). Qom: Majma' al-Fikr al-Islami. [in Persian]
- Emami, S. H. (2020). *Civil Law*, Vols. 1–7. Tehran: Eslamiyeh Publications. [in Persian]
- Fayruzabadi al-Shirazi, A. I. b. A. b. Y. (2003). *Al-Luma' fi Usul al-Fiqh* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Persian]
- Ghazali, M. b. M. al-Tusi. (1992). *Al-Mustasfa* (Ed. M. A. A. Al-Shafi). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Persian]
- Hamedani, S. Z. (1995). *Misbah al-Usul*, Vol. 3. Qom: Islamic Publishing Institute. [in Persian]
- Hassanzadegan, M. J. (2014). *Applied Principles of Jurisprudence*. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in Persian]
- Hilli, N. J. b. H. b. Y. b. S. al-Hadhali. (1986). *Al-Mu'tabar fi Sharh al-Mukhtasar* (Vol. 2). Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhada. [in Persian]
- Ibn Manzur, M. b. M. (n.d.). *Lisan al-Arab* (Vol. 2). Dar al-Fikr. [in Persian]
- Islamic Research Center of the Parliament. (2019). *The Role of Practical Principles in Iranian Law*. Tehran: Majlis Research Center. [in Persian]
- Jafari Langroudi, M. J. (2012). *Encyclopedia of Legal Terminology*. Tehran: Ganj-e Danesh. [in Persian]
- Jafari Langroudi, M. J. (2015). *Encyclopedia of Islamic Sciences*. Tehran: Ganj-e Danesh. [in Persian]
- Jafari Langroudi, M. J. (2016). *Expanded Terminology of Law* (Vol. 1). Tehran: Ganj-e Danesh. [in Persian]
- Katouzian, N. (1984). *General Rules of Contracts*, Vol. 1. Tehran: Company of Sahami Enteshar. [in Persian]

- Khoei, A. M. (2003). *Mu'jam Rijal al-Hadith wa Tafsil Tabaqat al-Rijal* (Vol. 20). Qom: Al-Khoei Islamic Foundation. [in Persian]
- Khomeini, R. (1992). *Tahdhib al-Usul*, Vol. 2. Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]
- Khorasani, M. K. (n.d.). *Kifayat al-Usul*. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
- Koselleck, R. (1985). *Futures past: On the semantics of historical time* (K. Tribe, Trans.). MIT Press.
- Koselleck, R. (2003). *The practice of conceptual history: Timing history, spacing concepts* (T. S. Presner, Trans.). Stanford University Press.
- Koselleck, R. (2004). *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (4th ed.). Suhrkamp
- Matin Daftari, A. (2018). *Civil Procedure Law*. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Na'ini, M. H. (1989). *Fawa'id al-Usul*, Vol. 4. Qom: Society of Seminary Teachers Publications. [in Persian]
- Qolizadeh, A. (2000). *Terminology of Usul al-Fiqh*. Tehran: Noor al-Asfiya Research Foundation. [in Persian]
- Sadr, M. B. (2009). *Mabahith al-Usul* (Vol. 2, edited by K. H. Haeri). Qom: Dar al-Bashir. [in Persian]
- Sadr, M. B. (2011). *Duroos fi 'Ilm al-Usul* (Vol. 2). Qom: Majma' al-Fikr al-Islami. [in Persian]
- Shahidi, M. (2024). *Principles of Contracts and Obligations (Civil Law, Vol. 2, 11th ed.)*. Tehran: Majd Scientific and Cultural Center. [in Persian]
- Soltani, Z., Pourjavaheri, A., & Sheikh Mohaad, M. A. (2024). *Legal Sociology of the Principle of Istishab in Iranian Jurisprudence and Law*. Farhangi Journal of Socio-Legal Studies. [in Persian]
- Zara'ati, A. (2004). *Civil Procedure in the Current Legal System*. Tehran: SAMT. [in Persian]

مبانی فقهی و حقوقی استصحاب در دادرسی مدنی با نگرشی جامعه‌شناختی^۱

زهراسلطانی*

علی پورجواهری**، محمدعلی شیخ موحد***

چکیده

قاعده استصحاب که در فقه امامیه با هدف حفظ وضعیت سابق در صورت شک شکل گرفته، در گذار تاریخی خود به یکی از ابزارهای تثبیت نظم حقوقی و اجتماعی بدل شده است. این پژوهش با بهره‌گیری از نظریه تاریخ مفهومی راینهارت کوزلک، به تحلیل چندوجهی استصحاب در سه سطح فقهی، حقوقی و جامعه‌شناختی می‌پردازد. مطالعه حاضر نشان می‌دهد که استصحاب نه تنها در فقه، بلکه در مواد قانون مدنی و آیین دادرسی مدنی نیز حضوری ساختاری دارد و نقش آن در استمرار حقوق مکسبه و تصمیم‌گیری قضایی برجسته است. همچنین با تکیه بر مفاهیمی چون افق انتظار، انباشت معنایی و نهادینه‌سازی مفاهیم، تبیین می‌شود که استصحاب چگونه به یکی از سازوکارهای اعتماد عمومی، امنیت قضایی و مدیریت اختلافات در جامعه تبدیل شده است. تحلیل تاریخی-اجتماعی این قاعده نشان می‌دهد که استصحاب تنها ابزار رفع تردید نیست، بلکه الگویی برای بازتولید نظم در بسترهای متکثر سیاسی، حقوقی و فرهنگی است. این پژوهش، با نگاهی میان‌رشته‌ای، سعی دارد پیوند پنهان میان عقلانیت فقهی و کارکرد اجتماعی قواعد حقوقی را برجسته سازد.

کلیدواژه‌ها: استصحاب، تاریخ مفهومی، جامعه‌شناسی حقوق، سیره عقلایی، دادرسی مدنی، نظم حقوقی.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران،
z.soltani4728@iau.ac.ir

** استادیار گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران (نویسنده مسئول)،
2295389445@iau.ir

*** استادیار گروه حقوق عمومی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران، 2295389445@iau.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۲

۱. مقدمه

در نظام حقوقی و فقهی ایران، اصل استصحاب به‌عنوان یکی از قواعد اثرگذار، هم در نظریه و هم در عمل جایگاه ویژه‌ای داشته و در طی دهه‌های گذشته، در حوزه استنباط فقهی و تنظیم روابط حقوقی، نقشی مؤثر ایفا کرده است. این اصل که بر حفظ وضعیت سابق در صورت شک تکیه دارد، نخستین‌بار در منابع اصولی امامیه صورت‌بندی شد و سپس در رویه قانون‌گذاری و قضایی نیز نفوذ یافت. هرچند قانون مدنی و آیین دادرسی مدنی به‌طور مستقیم از آن یاد نکرده‌اند، اما آثار این قاعده در تفسیر حقوقی و استدلال قضات به‌خوبی مشهود بوده است. تاکنون اغلب پژوهش‌ها به تحلیل اصولی یا تفسیری این قاعده پرداخته‌اند، در حالی که بررسی سیر تحول آن از منظرهای مفهومی و ساختاری کمتر مورد توجه قرار گرفته است. استصحاب نه‌فقط یک ابزار رفع شک، بلکه یکی از بنیان‌های استمرار نظم حقوقی در نظام حقوق اسلامی به شمار می‌رود. در واقع، این قاعده با حفظ پیوند میان معرفت فقهی و عقلانیت قضایی، بستر مناسبی برای تداوم حقوق مکتسبه فراهم کرده است. چنین جایگاهی، تحلیل‌های چندوجهی را ایجاب می‌کند که در پژوهش‌های متعارف غایب بوده‌اند.

در حوزه مطالعات مفهومی، نظریه تاریخ مفهومی راینهارت کوزلک امکانی متفاوت برای بازخوانی مفاهیم در بستر تحولات تاریخی، اجتماعی و معرفتی پدید آورده است. کوزلک با تأکید بر تمایز میان افق انتظار و تجربه گذشته، مسیر تحلیل مفاهیمی را گشوده که معنا و کارکردشان در طی زمان دگرگون شده‌اند. وی نشان داده که مفاهیم صرفاً ابزار توصیف نبوده‌اند، بلکه از خلال انباشت معنایی، چندزمانی بودن و نزاع گفتمانی، به عناصر مؤثر در بازسازی نظم اجتماعی تبدیل شده‌اند. بر پایه این چارچوب نظری، مفاهیمی همچون استصحاب نیز می‌توانند موضوع تحلیل قرار گیرند؛ نه صرفاً به‌عنوان قواعد اصولی، بلکه به‌مثابه عناصر پویا در شبکه دانایی و قدرت. این نظریه، امکان آن را فراهم کرده که تاریخ مفهومی استصحاب، از سطح تعریف و کاربرد، به سطح معنا، کارکرد و ساختار ارتقاء یابد. تاکنون چنین تحلیلی کمتر در حوزه فقه امامیه و حقوق ایران صورت پذیرفته و ضرورت آن به‌ویژه در بررسی ارتباط فقه و قانون دوچندان احساس شده است. از این‌رو، پژوهش حاضر کوشیده تا از این ظرفیت نظری بهره گیرد.

در تدوین این مطالعه، تلاش شده تا مفهوم استصحاب در سه سطح نظری فقهی، کارکرد قانونی، و عملکرد اجتماعی بررسی شود. سیر تحول آن از منابع لغوی و اصول فقه،

تا ورود به متون قانون مدنی و آیین دادرسی، در قالب یک پیوستار مفهومی مورد بازسازی قرار گرفته است. افزون بر آن، نقش این قاعده در تنظیم روابط حقوقی، اثبات دعاوی، حفظ امنیت قضایی و استمرار نهادهای اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. پژوهش حاضر همچنین به این نکته پرداخته که چگونه یک قاعده اصولی توانسته با گسترش مفهومی، جایگاه خود را در نظم حقوقی تثبیت کند. استفاده از مفاهیم نظری کوزلک، مسیر تحلیل را از چارچوب کلاسیک فقهی به سطحی فراتر از مناسبات زبانی و نهادی سوق داده است. نوآوری این تحقیق در آن بوده که استصحاب را نه تنها در چارچوب قاعده‌ای اصولی، بلکه در نسبت آن با ساختار حقوق و جامعه تحلیل کرده است. چنین برداشتی، زمینه‌ساز شکل‌گیری نگاهی میان‌رشته‌ای در مطالعات فقهی-حقوقی خواهد بود.

۲. مبانی نظری

در منظومه فکری کوزلک، تمایز میان «افق انتظار» و «تجربه گذشته» از بنیادین‌ترین ابزارهای تحلیل مفهومی به شمار می‌آید. وی بر آن است که معنا و کارکرد مفاهیم نه صرفاً بازتاب گذشته، بلکه برآمده از انتظاراتی است که کنشگران در مواجهه با آینده دارند (Koselleck, 2004: 260). مفاهیم در نقطه تلاقی میان گذشته تثبیت‌شده و آینده نامعلوم شکل می‌گیرند و همین وضعیت دوسویه به آن‌ها پویایی و قابلیت تفسیر مجدد می‌بخشد. «افق انتظار» در این چارچوب به عنوان نیروی محرکه‌ای است که مفاهیم را به سوی آینده سوق می‌دهد و آن‌ها را در میدان کنش اجتماعی فعال نگاه می‌دارد. از سوی دیگر، «تجربه گذشته» چارچوب مرجع و مخزن معنایی‌ای است که امکان درک و بازیافت مفاهیم را در شرایط نو فراهم می‌سازد. این دوگانگی، تحلیل مفهومی را از ایستایی و اطلاق‌گرایی دور کرده و آن را در چارچوب تحولات زمانی و تاریخی قرار می‌دهد (Koselleck, 1985: 127). مفاهیم در چنین چارچوبی، نه تنها ابزار تفسیر واقعیت، بلکه بخشی از خود واقعیت تاریخی می‌گردند.

کوزلک در ادامه نظریه خود بر «چندزمانی بودن مفاهیم» اکید می‌کند؛ به این معنا که مفاهیم همواره در بسترهای زمانی متکثر و ناهمگن حضور دارند. در نگاه او، جامعه‌ها واجد لایه‌های زمانی متفاوت‌اند و مفاهیم نیز به طور هم‌زمان در این لایه‌ها معنا می‌گیرند (Koselleck, 2003: 119). این هم‌زیستی زمان‌های سستی، مدرن و بحران‌زده، به مفاهیم خصیصه‌ای چندلایه می‌بخشد که تحلیل خطی و تک‌ساحتی آن‌ها را ناکارآمد می‌سازد. این

نوع زمان‌مندی، به ویژه در جوامع در حال گذار، اهمیت می‌یابد، چراکه مفاهیم در این فضاها ممکن است به‌طور هم‌زمان بار سستی، کارکرد مدرن و انتظار انقلابی داشته باشند. در نتیجه، هر تحلیل مفهومی باید نسبت به پیچیدگی زمانی و تنوع لایه‌های تاریخی حساس باشد. تحلیل تاریخی در این معنا، تنها بررسی تغییر در طول زمان نیست، بلکه تبیین هم‌زمانی معناهای ناهمگون در یک مقطع خاص است. چندزمانی بودن، شرط لازم برای درک کارکردهای گوناگون و گاه متعارض مفاهیم در ساختار اجتماعی است.

مفهوم دیگری که در ساختار نظری کوزلک برجسته است، «میدان منازعه مفاهیم» است. وی مفاهیم را صرف ابزارهای بی‌طرف معنا نمی‌داند، بلکه آن‌ها را عرصه‌ی نزاع گفتمانی و حاملان موقعیت‌های قدرت تلقی می‌کند (Koselleck, 2004: 90). مفاهیم، در مواجهه با بحران‌های سیاسی و اجتماعی، به میدان‌هایی تبدیل می‌شوند که در آن تفسیرها، روایت‌ها و ایدئولوژی‌ها برای چیرگی بر معنای مسلط رقابت می‌کنند. این خصیصه‌ی مفاهیم، آن‌ها را از چارچوب‌های توصیفی به حوزه‌ی عملکرد اجتماعی و سیاسی وارد می‌سازد. بنابراین، تحلیل مفهومی در این رویکرد، تحلیلی از ساختارهای قدرت و روایت‌های رقیب نیز هست. کوزلک تأکید دارد که مفاهیم هم‌زمان ابزار مشروعیت‌بخشی و ابزار مقاومت‌اند و نمی‌توان آن‌ها را از زمینه‌های سیاسی‌شان جدا ساخت (Koselleck, 1985: 142). این نگاه گفتمانی، تحلیل مفاهیم را از سطح معناشناسی به سطح تحلیل منازعات اجتماعی ارتقاء می‌دهد و به پژوهشگر امکان درک کارکرد واقعی مفاهیم در جامعه را می‌بخشد.

از دیگر بنیان‌های نظری این دستگاه مفهومی، مفهوم «انباشت معنایی» است که کوزلک آن را از ویژگی‌های ذاتی مفاهیم در طول تاریخ می‌داند. بر اساس این دیدگاه، مفاهیم در سیر زمان، معانی گوناگون و بعضاً متعارضی را در خود گرد می‌آورند، بدون آن‌که الزاماً یکی جایگزین دیگری شود (ین تراکم معنایی، مفاهیم را پیچیده، چندبعدی و سیال می‌سازد و ضرورت تحلیل لایه‌مند آن‌ها را ایجاد می‌کند. در مواجهه با چنین مفاهیمی، تحلیل‌گر باید بتواند تاریخ‌های معنایی نهفته در واژه را بازشناسی و تمایزگذاری کند. این رویکرد، به‌ویژه در حوزه‌هایی مانند حقوق، فقه و اخلاق، که مفاهیم بارهای متعدد اخلاقی، دینی، عرفی و حقوقی را هم‌زمان حمل می‌کنند، کاربرد دارد. کوزلک معتقد است بدون شناخت این انباشت‌ها، هر تلاشی برای تفسیر مفاهیم در واقع بازتولید ساده‌سازی‌های ایدئولوژیک خواهد بود. (Koselleck, 2003: 135) در نتیجه، انباشت معنایی نه تنها چالشی روش‌شناختی، بلکه افقی نظری برای دسترسی به لایه‌های پنهان ساختار مفاهیم است.

نکته نهایی در رویکرد کوزلک، توجه به نقش «نهادینه‌سازی مفاهیم» است؛ بدین معنا که مفاهیم صرفاً بازتاب‌گر نظم‌های اجتماعی نیستند، بلکه در ساخت و تثبیت آن‌ها نیز نقش ایفا می‌کنند. مفاهیم از خلال ورود به گفتمان‌های رسمی، متون حقوقی و قواعد نهادینه، بخشی از سازوکار بازتولید قدرت، نظم و هنجار در جامعه می‌گردند (Koselleck, 1985: 114). آن‌ها پس از تثبیت در نظام‌های دانایی، مانند فقه یا حقوق، به بخشی از حافظه نهادی بدل شده و موجب انسجام ساختاری در فرآیندهای قانون‌گذاری، قضاوت و سیاست‌گذاری می‌شوند. از این منظر، تحلیل تاریخی مفهوم، تحلیلی است از تاریخ نهادهای اجتماعی، سازوکارهای مشروعیت و روندهای تثبیت هنجارهای رفتاری. مفاهیم، هم نتیجه نهادها هستند و هم علت آن‌ها؛ چراکه از طریق تثبیت مفهومی است که ساختارهای حقوقی و سیاسی تداوم می‌یابند. بدین ترتیب، تحلیل مفهومی در دستگاه نظری کوزلک، همزمان تحلیلی معرفت‌شناختی، جامعه‌شناختی و نهادی است. این ویژگی، تاریخ مفهومی را به روشی قدرتمند برای فهم تحول نظم‌های اجتماعی از دل زبان مفاهیم بدل می‌سازد.

۳. تاریخ مفهومی استصحاب

در بررسی تاریخی مفهوم «استصحاب» با رویکرد مفهومی راینهارت کوزلک، نخست باید به معنای اولیه آن در منابع لغوی توجه داشت. واژه استصحاب در اصل به معنای «همراه داشتن چیزی در طول زمان» بوده که در متون لغوی همچون لسان العرب بدان اشاره شده است (ابن منظور، بی‌تا: ۵۲۱). این معنا در سیر تطور مفهومی خود، در گفتمان فقهی به حفظ حالت سابق در صورت شک تعبیر گردیده است (قلی‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۵). در این مرحله آغازین، استصحاب واجد صورت‌بندی فنی نبوده و صرفاً به‌مثابه ابزاری عقلایی جهت رفع تردید به‌کار گرفته می‌شده است. جعفری لنگرودی در اثر خود، استصحاب را چنین تعریف می‌کند: «حکم به بقای چیزی که در گذشته وجود داشته ولی استمرار آن مشکوک است» (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۵: ۳۲۳). این تلقی حاکی از آن است که استصحاب، متکی بر یقین سابق و تردید لاحق، در مقام استمرار حکم یا موضوع، واجد حجیت فرضی بوده است. بدین ترتیب، استصحاب در نخستین مراحل تطور، مفهومی ساده و عقلایی تلقی می‌گردید که به مرور در نظام فقهی ساختارمند شد.

در مرحله بعد، به‌ویژه در قرون میانه اسلامی، استصحاب از سطح یک قاعده عقلایی صرف فراتر رفته و در آثار اصولیون متقدم، نظیر فیروزآبادی، غزالی و علامه حلی، جایگاهی اجتهادی یافت. فیروزآبادی در اثر خود استصحاب را به مثابه رجوع به برائت ذمه در فقدان دلیل شرعی توصیف کرده و تأکید می‌نماید که این اصل تنها تا زمان ظهور دلیل شرعی معتبر استوار است (فیروزآبادی، ۱۴۲۴: ۱۲۲). غزالی نیز به نحو مشابه، استمرار حکم عقل بر برائت ذمه را تا ورود دلیل سمعی، امری قابل پذیرش می‌داند (غزالی، ۱۴۱۳: ۱۵۹). علامه حلی در تقسیم‌بندی‌های خود، استصحاب را در قالب اقسام گوناگون از جمله استصحاب حال عقل و استصحاب حال شرع دسته‌بندی می‌کند (حلی، ۱۴۰۷: ۳۹۹). این نظام‌مندی در تعریف و کاربرد، نشان از تثبیت مفهومی و ورود استصحاب به ساختار استدلال فقهی دارد. تحلیل کوزلک بر چنین تحولاتی ناظر است و آن را محصول «تغییر افق تجربه» و پاسخ به نیازهای جدید نظام دانایی در بستر اجتماعی می‌داند. در این دوره، استصحاب از سطح ابزاری صرف برای رفع شک به رکن استنباطی در فرآیند اجتهاد بدل شد. این گذار مفهومی از عرف به دانش فقه، مرحله‌ای کلیدی در تاریخ مفهومی آن محسوب می‌شود.

استصحاب در کنار تحول مفهومی و معرفتی، در طول تاریخ اسلام، کارکرد اجتماعی-کلامی نیز یافته است. نمونه بارز این کاربرد، در مناظره تاریخی هشام بن حکم و یحیی بن خالد به چشم می‌خورد؛ جایی که هشام با تمسک به استصحاب، بر بقای حیات امام در زندان تأکید کرده و تداوم آثار امامت را اثبات می‌نماید (خوئی، بی‌تا: ۳۰۶). در این مقام، استصحاب به ابزاری فراتر از قاعده فقهی تبدیل شده و کارکردی در تثبیت مشروعیت نهادی چون امامت پیدا می‌کند. این گسترش کارکرد، بیانگر آن چیزی است که کوزلک از آن به‌عنوان گسترش «افق معنایی مفاهیم» یاد می‌کند. در این نمونه تاریخی، استصحاب نقش مفهومی چندلایه ایفا می‌کند؛ به‌گونه‌ای که در عین حفظ جایگاه استنباطی، در حل منازعات کلامی و پاسداشت نهادهای دینی نیز مؤثر است. این کاربرد مؤید آن است که مفاهیم فقهی، تابعی از بسترهای اجتماعی، سیاسی و تاریخی‌اند و قابلیت انطباق با زمینه‌های جدید را دارا هستند. بدین ترتیب، مفهوم استصحاب به مثابه ابزار مشروعیت‌ساز و نیز ضامن تداوم حقوقی نهادهای غایب، در تاریخ تشیع ایفای نقش کرده است.

با ورود به دوره اصول‌گرایی متأخر، به‌ویژه در حوزه‌های نجف و قم، استصحاب وارد مرحله‌ای از تفکیک فنی و ساختاری شد. شیخ انصاری در فرائد الاصول با تفکیک میان

اقسام استصحاب (موضوعی، حکمی، شبهه حکمی و موضوعی)، آن را وارد نظام مفهومی پیچیده‌تری نمود (انصاری، ۱۴۲۸: ۱۰). نائینی در اجود التقریرات و مظفر در اصول الفقه نیز با طرح مفاهیمی چون استصحاب تعلیقی و استصحاب فقهی، بر دامنه نظری آن افزودند (نائینی، ۱۳۵۲: ۳۵۷؛ مظفر، ۱۴۰۵: ۲۴۹). در این دوره، استصحاب واجد صورت‌بندی دقیق در فرآیند استنباط گردیده و ملاک‌هایی برای جریان یا عدم جریان آن مطرح شده است. کوزلک این نوع ساختاردهی مفاهیم را گامی به‌سوی «تکوین زبان مفهومی تخصصی» در حوزه دانش می‌داند. این فرآیند مفهومی‌سازی، استصحاب را از یک اصل کاربردی به ابزاری تحلیلی در فهم نسبت میان شک و یقین تبدیل می‌کند. همچنین، قواعدی همچون اصل محرز، استصحاب تقدم و تأخر و نسبت آن با سایر اصول عملیه، در این مرحله به دقت تنظیم شده‌اند (صدر، ۱۴۳۲: ۳۱۰). استصحاب در این سطح، هم به لحاظ کارکردی و هم به لحاظ مفهومی، یکی از ستون‌های دستگاه اصول فقه تلقی می‌شود.

در سیر تحولات معاصر، مفهوم استصحاب وارد فضای حقوق عرفی و نظریه‌های مدرن حقوقی نیز شده و مورد بازخوانی حقوق‌دانان قرار گرفته است. جعفری لنگرودی در آثاری چون دائرةالمعارف دانشنامه حقوقی و مبسوط در ترمینولوژی حقوق تلاش کرده است استصحاب را در کنار اصولی چون فرض برائت و استمرار وضعیت حقوقی تحلیل کند (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۱: ۲۹۸؛ ۱۳۹۵: ۳۲۳). در این بازخوانی، استصحاب از بستر فقهی خود خارج نشده اما به نحوی اقتباس‌پذیر در نظام حقوقی عرفی وارد شده است. کوزلک در این مرحله از «انباشت معنایی» سخن می‌گوید، یعنی زمانی که مفهوم واحد، حاوی لایه‌های متعدد معنایی و کارکردی در بسترهای گوناگون می‌شود. امروزه استصحاب در حقوق مدنی و کیفری نیز کاربرد یافته و به مثابه قاعده‌ای برای استمرار وضعیت حقوقی طرفین دعوا تلقی می‌گردد. این ورود، بیانگر ظرفیت مفاهیم فقهی برای انطباق با نیازهای حقوقی عصر جدید است. همچنین پیوند استصحاب با مفاهیم اثباتی، همچون بقاء اثر حقوقی در حالت فقدان علم جدید، حاکی از تداوم نقش آن در حل منازعات معاصر است. در نتیجه، استصحاب از مفهوم صرفاً فقهی به یکی از ابزارهای تحلیلی در رویه و نظریه حقوقی تبدیل شده است.

در مرحله کنونی، مفهوم استصحاب با ورود به فضای فقه حکومتی و مدیریت اجتماعی، افق‌های نوینی یافته و در حوزه‌هایی چون فقه نظام، نقش راهبردی ایفا می‌کند. در آثار متأخر فقهی، استصحاب در تثبیت مشروعیت نهادها، استمرار ولایت، و مواجهه با

فقدان قطعیت در اداره جامعه به‌کار گرفته شده است (خوئی، ۱۴۲۴: ۳۳۱؛ صدر، ۱۴۳۰: ۳۰۴). این کاربرد نو، مؤید آن چیزی است که کوزلک از آن به‌عنوان «افق انتظار مفاهیم» یاد می‌کند، یعنی نحوه‌ای که مفاهیم به آینده جهت می‌دهند. استصحاب در این زمینه، به‌مثابه ابزاری در خدمت بقاء نظم حقوقی و مشروعیت سیاسی در شرایط فقدان قطعیت ایفای نقش می‌کند. جعفری لنگرودی نیز در آثار فلسفه حقوق خود به‌نحوی از بسط کارکردهای مفهومی استصحاب به ساحت‌های کلان اجتماعی اشاره کرده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۴: ۷۸). این چندزمانی مفهومی نشان می‌دهد که استصحاب اکنون در پیوند میان سنت و ضرورت‌های حکومت‌داری مدرن ایفای نقش می‌نماید. مفهومی که با معنای لغوی همراهی آغاز شد، اکنون به ابزار استمرار مشروعیت در ساختارهای مدرن تبدیل گردیده است. از این‌رو، تحلیل تاریخ مفهومی استصحاب، نه‌تنها تحلیلی از یک قاعده فقهی، بلکه مطالعه‌ای درباره سیر تطور و کارکرد اجتماعی یک ابزار حقوقی در بستر تاریخ اسلام است.

۴. مبانی فقهی

از منظر اصولیان متأخر، روایات دال بر حجیت استصحاب، ناظر به تأسیس حکم شرعی جدید نیستند، بلکه بر امضای سیره‌ای عقلایی دلالت دارند که در میان عقلای عالم رواج دارد. بر این اساس، شارع مقدس در مواجهه با شک مکلف، روش معهود عقلایی را که مبتنی بر اعتماد به یقین سابق است، امضا کرده و آن را معتبر دانسته است. آقاضیاءالدین همدانی در آثار خود تصریح می‌کند که مدلول روایات استصحاب چیزی جز امضای این سیره عرفی نیست (همدانی، ۱۴۱۶ق: ۷۲). وی با تحلیل عرفی الفاظ و سیاق روایات، این مطلب را مستند به روش عقلاء می‌داند، نه به‌کارگیری تعبد محض از سوی شارع. ایشان تأکید دارد که حتی اگر شخصی نتواند به‌صورت مستقل، بر سیره عقلاء اعتماد کند، روایات می‌توانند همان سیره را برای وی کشف کنند. زیرا از منظر فنی، این روایات با قرائن مختلف دلالت بر وجود و اعتبار یک قاعده عقلایی در مقام شک دارند. در نتیجه، مفاد آن‌ها فراتر از یک حکم تعبدی صرف بوده و ریشه در رفتار عملی عقلای عالم دارد.

افزون بر این، همدانی در جای دیگری تصریح می‌کند که حتی کسانی که در دلالت لفظی این روایات تأمل دارند، در مقام معنا، با واقعیت عقلایی بودن این قاعده مخالفی ندارند. به باور او، همه اصولیانی که به تحلیل محتوای روایات پرداخته‌اند، با درجاتی از تفاوت، اصل استصحاب را متکی بر بنای عقلایی دانسته‌اند (همدانی، ۱۳۷۷ش: ۸۳). نکته

قابل توجه در تحلیل همدانی آن است که وی با استناد به قرائن داخلی متن روایت، همچون تأکید بر استمرار یقین و نهی از نقض آن با شک، این نتیجه را به دست آورده است. قرائن خارجی نیز، مانند سیره مداوم عقلاء در رفتارهای عملی و فقهی، شهادی دیگر بر عقلایی بودن این قاعده‌اند. بنابراین، از نظر ایشان، این قاعده، هم مبنای شرعی دارد و هم پشتیبانی عرفی و عقلایی. به تعبیر دیگر، استصحاب را می‌توان مصداق روشن تعامل عقل و نقل در فقه امامیه دانست. به همین جهت، رد عقلایی بودن آن، به معنای نادیده گرفتن روش اجماعی عرف و شارع در تعامل با شک است.

بر مبنای این تحلیل، استصحاب در نظام حقوقی اسلام، نه به عنوان یک اصل تعبدی صرف، بلکه به مثابه یک ابزار عقلایی با پشتوانه شرعی معتبر شناخته می‌شود. به همین دلیل، در فقه امامیه، استصحاب نه تنها در تعیین تکلیف فرد در حالت شک معتبر است، بلکه گاه به عنوان راهی برای کشف حکم واقعی نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. این برداشت، موجب تمایز جدی میان استصحاب با سایر اصول عملیه مانند برائت یا احتیاط می‌شود. زیرا برخلاف برائت که صرفاً ناظر به تعیین وظیفه عملی مکلف در مقام جهل است، استصحاب بر استمرار حالتی از علم و یقین استوار است. بنابراین، دارای نوعی کاشفیت از واقع است، هرچند این کاشفیت تام و یقینی نباشد. از این رو، فقیه در مقام استنباط می‌تواند از استصحاب همانند یک اماره برای کشف حکم استفاده کند. در نتیجه، جایگاه استصحاب در اصول فقه به مراتب رفیع‌تر از یک قاعده احتیاطی یا رفعی صرف است.

دیدگاه فقهی آیت‌الله خوئی نیز ناظر به همین تحلیل است. وی استصحاب را نه از سنخ اصول تعبدی، بلکه از نوع امارات می‌داند و تصریح می‌نماید که جعل شارع در آن، به منزله جعل طریق است، نه صرف الزام عملی (خوئی، ۱۴۱۷ق: ۱۹). بر اساس این تحلیل، مکلف در حال شک، به گونه‌ای فرض می‌شود که گویی علم به بقاء دارد و شارع او را در این وضعیت، عالم به حکم تلقی می‌نماید. این نحوه تبیین، مبتنی بر آن است که شارع در حقیقت، یقین سابق را واجد نوعی حجیت و کاشفیت قرار داده است. از منظر اصولی، چنین نگرشی به استصحاب، آن را در کنار سایر امارات معتبر همچون خبر ثقه قرار می‌دهد. به‌ویژه در مواردی که استمرار یک حالت سابق، عرفاً محتمل و عقلایی باشد، این نوع از طریقت، کارکرد فنی خود را نشان می‌دهد. بر این مبنای، استصحاب در اصول فقه امامیه واجد مقام بالاتری نسبت به اصول غیرکاشف به حساب می‌آید. تحلیل خوئی به‌خوبی جایگاه تنوریک استصحاب را در نظام استدلال اصولی تثبیت می‌کند.

امام خمینی نیز با پذیرش همین مبنا، در آثار اصولی خود تأکید دارد که استصحاب را نباید در عرض اصول عملیاتی همچون برائت یا احتیاط قرار داد، زیرا ذات آن متفاوت است. وی بر آن است که استصحاب، واجد نوعی شأن کشفی است و در مواردی که علم سابق وجود دارد، به مثابه حجت شرعی تلقی می‌شود (خمینی، ۱۳۷۱: ۲۴۸). از نظر وی، شارع با اعتبار دادن به یقین سابق، آن را دارای کاشفیت از بقاء دانسته است و این امر، مبنای حجیت استصحاب است. به همین جهت، امام خمینی استصحاب را در ردیف امارات و نه صرفاً اصول عملی قلمداد می‌کند. این دیدگاه با مبانی متقن اصولی، مانند تحلیل مفهومی حجت، سازگاری کامل دارد. افزون بر این، از منظر اجرایی نیز این نگرش، به فقیه اجازه می‌دهد از استصحاب در فرآیند کشف احکام واقعی بهره‌برداری کند. بنابراین، استصحاب در منظومه اصولی امام خمینی، دارای جایگاه اجتهادی و استنباطی مستقل و معتبر است.

همچنین، مصطفی خمینی و محقق فیروزآبادی نیز همین مبنا را پذیرفته‌اند و استصحاب را از نوع امارات می‌دانند، نه اصول صرف. مصطفی خمینی در آثار تفسیری اصولی خود، این مطلب را با ارجاع به تحلیل عقلایی از یقین سابق و نقش آن در استنباط شرعی بیان داشته است (خمینی، بی تا: ۲۳۴). به عقیده او، شارع با فرض عالم بودن مکلف، اعتبار یقین سابق را توسعه داده و این توسعه، ناظر به طریقت است. محقق فیروزآبادی نیز در تألیفات اصولی خود، همین معنا را مورد تأکید قرار داده و استصحاب را دارای جهت کاشفیت از واقع دانسته است. جمع این آراء نشان می‌دهد که یک جریان نیرومند فکری در اصول معاصر، به اماره بودن استصحاب باور دارد. این دیدگاه، موجب می‌شود استصحاب صرفاً به عنوان یک اصل رفعی در هنگام شک تلقی نشود، بلکه واجد شأن اجتهادی در کشف احکام واقعی باشد. در نتیجه، جایگاه استصحاب به مثابه یکی از ابزارهای مهم در فرآیند استنباط فقهی تثبیت می‌شود. چنین نگرشی بیانگر تحول فکری مهمی در نسبت میان اصول عملیه و امارات در فقه امامیه است.

۵. مبانی حقوقی

در این بخش، استصحاب به عنوان یکی از اصول عقلایی تأثیرگذار، در دو حوزه قانون مدنی و آیین دادرسی مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد. هرچند قانون‌گذار در قوانین موضوعه به صراحت از قاعده استصحاب نام نبرده است، اما آثار آن در مواد متعددی از قانون مدنی — به ویژه در مباحث مالکیت، خیارات و حق حبس — قابل ردیابی بوده است.

از سوی دیگر، در قانون آیین دادرسی مدنی، اصل استمرار وضعیت حقوقی سابق به‌ویژه در ماده ۱۹۸، بازتاب روشن استصحاب وجودی در فرآیند اثبات به‌شمار می‌رود. این موارد نشان داده‌اند که قاعده استصحاب، به‌رغم ظاهر فقهی خود، به‌صورت ضمنی در ساختار استدلال حقوقی و قواعد شکلی دادرسی نهادینه شده است. بنابراین، تحلیل کارکرد این اصل در متون قانونی، امکان ارزیابی جایگاه آن را در نظام حقوقی ایران فراهم می‌سازد.

۱.۵ استصحاب در قانون مدنی

در نظام حقوقی ایران، اصل استصحاب به‌رغم عدم تصریح در مواد قانونی، در موارد متعددی از قانون مدنی به‌عنوان مبنای استدلال و تفسیر حقوقی ایفای نقش می‌کند. یکی از مهم‌ترین این موارد در زمینه قرارداد بیع و توابع آن مطرح می‌شود. مطابق ماده ۳۵۹ قانون مدنی: «هرگاه دخول شیء در مبیع عرفاً مشکوک باشد، آن شیء داخل در بیع نخواهد بود، مگر آنکه تصریح شده باشد». تحلیل حقوقی این ماده بر مبنای اصل استصحاب، دلالت بر آن دارد که چون در وضعیت پیش از عقد، شیء مورد نظر در مالکیت فروشنده بوده و انتقال آن مشکوک است، وضعیت سابق (مالکیت فروشنده) استمرار می‌یابد. در این تفسیر، استصحاب مالکیت سابق، مانع از پذیرش انتقال ضمنی آن می‌شود مگر به تصریح خاص یا ظهور عرفی روشن (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۸۰). در نتیجه، تردید متعاملین نسبت به ورود یا عدم ورود شیء مشکوک در مبیع، به‌نفع بقاء وضعیت سابق تفسیر شده و آثار حقوقی انتقال بر آن مترتب نمی‌گردد.

نمونه دیگر از کاربرد اصل استصحاب در قانون مدنی، در ماده ۳۷۷ مربوط به حق حبس در بیع است. این ماده مقرر می‌دارد: «هر یک از بایع و مشتری می‌تواند از تسلیم مبیع یا ثمن خودداری کند تا طرف دیگر حاضر به تسلیم شود». در مواردی که مبیع یا ثمن قابل تجزیه باشد و تنها بخشی از آن تسلیم شود، این پرسش مطرح می‌شود که آیا حق حبس نسبت به باقیمانده همچنان باقی است یا خیر؟ به استناد اصل استصحاب، چون در ابتدای معامله، حق حبس برای هر یک از طرفین مسلم بوده و نسبت به بقاء آن در قسمت تسلیم‌نشده شک وجود دارد، اصل بر بقاء این حق است. در واقع، حقوقدانانی مانند شهیدی و امامی تصریح کرده‌اند که استصحاب حق حبس، ضمانت اجرایی موثری در برابر بدعهدی قراردادی طرف مقابل ایجاد می‌کند (امامی، ۱۳۹۹: ۴۴۴؛ شهیدی، ۱۴۰۳: ۲۲۱). بنابراین، در صورت تردید در زوال حق حبس، دادگاه مکلف است آن را به نفع استمرار وضعیت سابق تفسیر کند.

در حوزه اختیارات نیز، اصل استصحاب به‌عنوان مبنای استمرار حق فسخ معامله نقش ایفا می‌کند. ماده ۴۰۲ قانون مدنی مقرر می‌دارد که در صورت عدم پرداخت ثمن ظرف سه روز و عدم تسلیم مبیع از سوی بایع، خیار فسخ برای فروشنده به‌وجود می‌آید. حال اگر خریدار پس از انقضای مهلت، آماده پرداخت گردد، تردید نسبت به بقای خیار مطرح می‌شود. گروهی از فقها و حقوقدانان با تمسک به اصل استصحاب وجودی، بر این باورند که خیار پس از سه روز تحقق یافته و در صورت شک نسبت به بقای آن، باید آن را معتبر تلقی کرد، مگر آنکه دلیلی بر سقوط آن ارائه شود (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۴۷). این دیدگاه با فلسفه استصحاب هم‌راستا است که هرگاه اصل بر وجود حقی محرز باشد، بقای آن در فرض شک معتبر فرض می‌شود. در نتیجه، استمرار خیار در چنین مواردی نه از باب تعبد، بلکه به‌واسطه استدلال حقوقی مبتنی بر استصحاب، منطقی تلقی می‌شود.

علاوه بر خیار تأخیر ثمن، در خیار غبن نیز اصل استصحاب کاربرد دارد. ماده ۴۱۶ قانون مدنی خیار غبن را برای جبران زیان مغبون پیش‌بینی کرده است و ماده ۴۲۱ تصریح می‌دارد که جبران تفاوت قیمت به تنهایی موجب سقوط این خیار نمی‌شود مگر با رضایت مغبون. این تصریح قانونی در واقع ناظر بر حفظ خیار در فرض شک نسبت به تأثیر جبران غبن بر سقوط حق فسخ است. بر اساس تحلیل استصحابی، چون خیار در زمان عقد ایجاد شده و زیان مغبون احراز شده است، در صورت تردید نسبت به کفایت پرداخت مابه‌التفاوت، اصل بر بقای حق فسخ باقی می‌ماند (امامی، ۱۳۹۹: ۴۹۸). بدین ترتیب، قانونگذار به‌طور ضمنی با اصل استصحاب همراهی کرده و تردید در زوال خیار را به نفع بقاء آن تفسیر می‌کند. این تفسیر، مصداق بارز حاکمیت اصل استصحاب در ساختار تفسیری قانون مدنی است.

در نهایت، در حوزه عقد نکاح نیز قانون مدنی از اصل استصحاب بهره گرفته است. ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی مقرر می‌دارد که زوجه می‌تواند تا پیش از دریافت مهر حال، از ایفای وظایف زناشویی خودداری کند. حال اگر مهر به‌صورت مؤجل تعیین شده باشد، این پرسش پیش می‌آید که آیا پس از سررسید موعد، زوجه حق اعمال حبس دارد یا خیر؟ برخی از حقوقدانان با استناد به استصحاب عدمی معتقدند که از آنجا که در زمان عقد، زوجه با مؤجل بودن مهر حق حبس نداشت، پس از سررسید نیز در صورت تردید، اصل بر عدم تحقق این حق است (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۹۳). به عبارت دیگر، عقد نکاح به‌منزله اسقاط ضمنی حق حبس در قبال مهریه مؤجل است و با تردید لاحق نمی‌توان این حق را

بازگرداند مگر با دلیل جدید. این تحلیل، مؤید آن است که اصل استصحاب نه تنها در تعهدات مالی و معاملاتی بلکه در حقوق خانواده نیز نقشی اثباتی و تفسیری دارد. در مجموع، قانون مدنی ایران در موارد متعددی بر مبنای استصحاب عمل کرده و از آن به عنوان ابزاری برای حفظ وضعیت حقوقی سابق بهره‌برداری نموده است.

۲.۵ استصحاب در آیین دادرسی مدنی

در قانون آیین دادرسی مدنی ایران، هرچند نامی از اصل استصحاب به صراحت برده نشده است، اما آثار آن در موادی از قانون، خصوصاً در زمینه اثبات دعاوی و استمرار وضعیت حقوقی، به روشنی مشاهده می‌شود. مهم‌ترین مصداق این قاعده در ماده ۱۹۸ این قانون آمده است که مقرر می‌دارد: «در صورتی که حق یا دینی بر عهده کسی ثابت شد، اصل بقای آن است، مگر این که خلاف آن ثابت شود». به تصریح بسیاری از حقوق‌دانان، این حکم تجسم دقیق استصحاب وجودی در عرصه دادرسی است؛ یعنی وقتی که دینی در گذشته مسلم بوده و اکنون شک در بقای آن وجود دارد، اصل بر بقای آن است مگر خلافش اثبات گردد (کاتوزیان، ۱۴۰۳: ۲۵۵؛ زراعتی، ۱۳۸۳: ۶۱۹). از منظر اصولی نیز، چنین رویکردی معادل همان قاعده‌ی «لا تنقض الیقین بالشک» است که شارع در مقام تشریع، برای حفظ نظم و استمرار حقوق مقرر داشته است.

تجزیه و تحلیل این ماده نشان می‌دهد که قانون‌گذار با بهره‌گیری از منطق فقهی و عقلایی، اصل را بر تداوم وضعیت حقوقی سابق قرار داده است. قاعده‌ای که در اینجا استصحاب می‌شود، تنها ناظر به دین نیست، بلکه از حیث قیاس اولویت و وحدت ملاک، به سایر حقوق مکتسبه نیز قابل تسری است. چنانچه حقی در گذشته برای شخصی ثابت شده و اکنون در بقای آن تردید وجود داشته باشد، دادگاه بر مبنای ماده ۱۹۸ ق.آ.د.م موظف است آن حق را معتبر بداند، مگر آنکه خلاف آن به اثبات برسد. این نگرش موجب می‌شود که دعاوی بی‌دلیل یا منجر به زوال حقوق استقراری، در مسیر دادرسی پذیرفته نشوند و ساختار قضایی بر اساس ثبات و قطعیت عمل کند (امامی، ۱۳۹۹: ۲۵۴). همچنین، اصل استصحاب در این مقام، مانع از آن است که صرف شک در زوال، جایگزین دلیل اثباتی گردد.

در کنار استصحاب وجودی، در قانون آیین دادرسی مدنی از استصحاب عدمی نیز بهره گرفته شده است. برای مثال، ماده ۵۰۸ این قانون معافیت از هزینه دادرسی را برای ورثه

معسر به‌طور مستمر در همان دعوی محفوظ می‌دارد. رویه قضایی و تحلیل‌های دکتربین حقوقی بر این دلالت دارند که فلسفه استمرار معافیت، استناد به استصحاب وضعیت پیشین اعسار خواهان است؛ یعنی تا زمانی که خلاف آن، یعنی تمکن مالی، به‌صورت قانونی احراز نگردد، فرض بر استمرار اعسار باقی است (متبیین‌دفتری، ۱۳۹۷: ۳۳۸). چنانچه رأی اولیه اعسار صادر شده باشد و معترض نتواند ادعای تمکن را ثابت کند، مراحل بعدی دادرسی نیز بر اساس همان وضعیت پیشین، از پرداخت هزینه معاف خواهند بود. در این معنا، استصحاب عدم تمکن، ناظر بر بقای حالت فقدان استطاعت مالی است، مگر آنکه خلاف آن به طریق قانونی اثبات شود.

این کارکرد استصحاب عدمی به‌خوبی نشان می‌دهد که قانون‌گذار، نه‌تنها در مواد مدنی بلکه در فرآیند دادرسی نیز به استمرار وضعیت‌های حقوقی متکی است. تطبیق ماده ۵۰۸ با اصول فقهی استصحاب، حکایت از آن دارد که نظام قضایی ایران در تدوین قوانین شکلی نیز به اصول محوری فقه امامیه پایبند بوده است. همچنین، از منظر سیاست قضایی، این رویکرد از گسترش دعاوی بی‌مبنای تجدیدنظر در احکام اعسار جلوگیری کرده و حقوق اشخاص معسر را در فرآیند دادرسی تضمین می‌کند (زرعتی، ۱۳۸۳: ۶۱۹). این نکته را نیز باید افزود که مشابه همین منطق، در آیین دادرسی مدنی پیش از اصلاحات ۱۳۷۹ نیز وجود داشته و در رویه قضایی نیز تثبیت شده است. بنابراین، استصحاب در آیین دادرسی مدنی، گرچه عنوان نشده، اما در عمق قواعد اثبات و دادرسی حضور فعال و ساختاری دارد.

۶. کارکرد اجتماعی استصحاب در نظم حقوقی ایران

اصل استصحاب به عنوان یکی از اصول معتبر در نظام حقوقی ایران، نقش بنیادینی در تثبیت مناسبات اجتماعی ایفا می‌کند. از منظر جامعه‌شناسی حقوق، قاعده استصحاب ناظر به تأمین ثبات در روابط حقوقی افراد است، به‌ویژه در زمان‌هایی که تعارض یا شک نسبت به تغییر وضعیتی پدید می‌آید. بدین معنا که اگر فرد یا نهادی در گذشته واجد یک حق، وضعیت یا تعهد بوده و اکنون نسبت به بقاء آن شک وجود دارد، اصل بر استمرار آن وضعیت سابق است. این امر به نحو قابل‌توجهی به کاهش ناامنی حقوقی و ثبات تصمیم‌گیری قضایی کمک می‌کند (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۴). از آنجا که در جامعه حقوقی، تصمیمات قضایی باید بر مبنای پیش‌بینی‌پذیری و رویه ثابت استوار باشند، استصحاب ابزار مهمی برای حفظ این سازوکار به شمار می‌رود (کاتوزیان، ۱۴۰۳: ۲۵۵). در

حقیقت، جامعه حقوقی برای استمرار اعتماد عمومی به حقوق، نیازمند اصولی است که وضعیت‌های پیشین را بدون دلیل معتبر دستخوش تغییر نسازد. استصحاب از این حیث، نه تنها قاعده‌ای اصولی بلکه ساختاری برای تداوم نظم حقوقی محسوب می‌شود.

نقش استصحاب در حفظ «امنیت قضایی» را می‌توان از کارکرد آن در دعاوی حقوقی به‌روشنی مشاهده کرد. در بسیاری از دعاوی، استناد طرفین به وضعیت سابق —مانند مالکیت، زوجیت، دین یا اهلیت— مبنای احقاق حق قرار می‌گیرد. در فرضی که هیچ دلیل قطعی بر تغییر ارائه نشده است، قاضی با تکیه بر اصل استصحاب می‌تواند وضعیت سابق را مبنای صدور رأی قرار دهد. این رویکرد، به دلیل طبیعت تعبدی و عقلایی استصحاب، از پذیرش عمومی بالایی برخوردار است و مانع از هرج‌ومرج در تشخیص وضعیت‌های حقوقی می‌گردد (امامی، ۱۳۹۹: ۲۵۴؛ زراعتی، ۱۳۸۳: ۶۱۹). افزون بر آن، استصحاب باعث می‌شود که طرفین دعوا نیز بتوانند با اتکاء به سابقه‌ی حقوقی خود، از پیش در مورد روند قضایی پیش‌بینی داشته باشند. همین قابلیت پیش‌بینی در روند دادرسی، از ارکان مهم اعتماد مردم به سیستم عدالت محسوب می‌شود. بنابراین، استصحاب نه تنها از نظر فنی اصولی، بلکه از حیث اجتماعی، تضمین‌کننده‌ی استقرار عدالت و امنیت حقوقی است.

استصحاب همچنین نقشی پررنگ در مدیریت اختلافات اجتماعی دارد. اختلافات زمانی رخ می‌دهند که افراد نسبت به وضعیت‌های گذشته خود یا دیگران دچار تردید یا مناقشه شوند. اصل استصحاب، با ارائه قاعده‌ای روشن برای حفظ وضعیت پیشین، مانع از گسترش بی‌رویه دعاوی و تنش‌های اجتماعی می‌شود. در مواردی مانند دعاوی خانوادگی (حق حضانت، تمکین، نفقه)، دعاوی مالکیت، اجاره یا حتی ارث، با استناد به استصحاب می‌توان بدون نیاز به اثبات مجدد هر مرحله، از وضعیت سابق بهره گرفت (حسن‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۶۳). در جوامعی که سرعت تحولات اجتماعی بالا است، اصولی مانند استصحاب به عنوان «لنگرهای ثبات حقوقی» عمل می‌کنند. این قواعد، به داوران و قضات کمک می‌کنند تا ضمن احترام به قواعد عرفی و قانونی، مانع از بی‌اعتمادی مردم به فرآیند قضاوت شوند. در نتیجه، استصحاب علاوه بر کارکرد حقوقی، ابزار کارآمدی برای نظم‌بخشی به روابط اجتماعی نیز هست.

از جنبه ساختاری، استصحاب را می‌توان نوعی تکیه‌گاه حقوقی در نظام «قانون‌محور» دانست که در آن اصل بر قطعیت و استمرار است، نه شک و دگرگونی. وجود چنین اصلی موجب می‌شود که حقوق عمومی و خصوصی از اساس با اصل تداوم شناخته شوند و

به‌سادگی نتوان ادعاهای جدید را بدون دلیل پذیرفت. به همین دلیل است که قانون آیین دادرسی مدنی ایران در ماده ۱۹۸، اصل را بر بقای دین یا حق سابق گذاشته، مگر خلاف آن اثبات شود. این مقرره، تجسم عینی استصحاب در متن قانون است که بر وظیفه قاضی در حمایت از وضعیت مستقر پیشین تأکید دارد. حتی در مواردی که قانون به‌صراحت سخن نگفته، با تکیه بر این اصل، می‌توان بسیاری از دعاوی را بر اساس قرائن سابقه‌دار حل و فصل کرد. به همین جهت، استصحاب در بطن ساختار حقوقی، رکن نظم و قطعیت محسوب می‌شود.

از دیدگاه جامعه‌شناختی، اصل استصحاب نوعی «وجدان عرفی حقوقی» را در جامعه بازتاب می‌دهد؛ یعنی مردم عادی نیز بدون آشنایی فنی با قواعد اصول فقه، انتظار دارند حقوق‌شان بدون دلیل موجه تغییر نکند. این انتظار عرفی، در قالب قاعده‌ای اصولی، موجب می‌شود که فاصله‌ی میان حقوق رسمی و انتظار عمومی کاهش یابد (مؤسسه پژوهش‌های اسلامی مجلس، ۱۳۹۸: ۱۲). از منظر اجتماعی، همین انطباق یکی از عوامل تحکیم مشروعیت نظام قضایی است. وقتی مردم ببینند که دستگاه قضا بر اساس سابقه و بر مبنای اصول قابل فهم عمومی تصمیم می‌گیرد، اعتماد عمومی افزایش می‌یابد. این اعتماد، سرمایه اجتماعی دستگاه قضایی است که می‌تواند مانع از رجوع افراطی مردم به روش‌های غیررسمی حل اختلاف (نظیر خشونت یا داوری غیررسمی) شود. بنابراین، استصحاب به‌مثابه یک اصل هم‌راستای وجدان عمومی حقوقی، کارکردی جامعه‌ساز نیز دارد.

در پایان، می‌توان گفت که اصل استصحاب در ساختار حقوقی ایران، نه تنها ابزار تشخیص و اثبات در فرآیند دادرسی است، بلکه ستون فقرات امنیت حقوقی و اجتماعی تلقی می‌شود. این اصل، با حفظ پیوستگی و ثبات حقوق مکتسبه، از بی‌نظمی قضایی جلوگیری کرده و در شرایط ابهام، الگوی رفتاری متناسبی در اختیار قضات قرار می‌دهد. افزون بر این، استصحاب به عنوان یک سنت عقلایی-شرعی، پیوندی میان فقه اسلامی و نیازهای اجتماعی معاصر برقرار کرده است. از این‌رو، هرچند ماهیت آن اصولی و فقهی است، ولی پیامدهای آن عمیقاً اجتماعی و ساختاری است. دستگاه قضایی، از طریق اجرای صحیح این اصل، می‌تواند هم عدالت فردی و هم انسجام اجتماعی را توأمان محقق کند. در یک جمله، استصحاب ابزار حفظ گذشته‌ای است که آینده حقوقی افراد را تضمین می‌کند.

۷. نتیجه‌گیری

اصل استصحاب، که در ابتدا به‌مثابه ابزاری عقلایی برای رفع تردید در فقه امامیه پدید آمده بود، در بستر زمان، به یکی از ارکان استدلالی در فقه و حقوق بدل شده است. این قاعده نه‌تنها استمرار یقین سابق را مبنا قرار داده، بلکه توانسته در شرایط فقدان قطعیت، جایگزین مؤثری برای خلأهای اثباتی شود. مرور سیر تاریخی و مفهومی آن نشان داد که استصحاب با تحول در صورت‌بندی و کاربرد، به سطحی از پیچیدگی و نقش‌آفرینی در نظم حقوقی رسیده است. در مقدمه این پژوهش تصریح شد که تحلیل صرف فقهی کافی نیست، بلکه لازم است مفاهیم اصولی در نسبت با نظام حقوقی و اجتماعی بازخوانی شوند. استفاده از چارچوب مفهومی راینهارت کوزلک این امکان را فراهم کرد که استصحاب نه‌تنها در سطح ابزار فقهی، بلکه به‌عنوان پدیده‌ای معرفتی-اجتماعی تحلیل شود. نظریه تاریخ مفهومی نشان داد که استصحاب، در گذار از سنت به قانون، واجد «انباشت معنایی» و کارکردهای چندلایه شده است. از این‌رو، بررسی حاضر تلاش کرد تا این تحول را از منظرهای ساختاری، مفهومی و نهادی بازسازی کند.

از منظر حقوقی، استصحاب به‌رغم آن‌که در نصوص قانونی ایران به‌صراحت ذکر نشده، حضوری پررنگ در استدلال‌ها و تفاسیر حقوقی یافته است. کاربردهای آن در قانون مدنی، به‌ویژه در مباحث مالکیت، خیارات، مهریه و حق حبس، نشان‌دهنده نقش بنیادین آن در حفظ ثبات و استمرار وضعیت‌های حقوقی است. در آیین دادرسی مدنی نیز استصحاب در قالب اصل بقاء حق یا دین، به یکی از معیارهای مهم برای تصمیم‌گیری قضایی بدل شده است. این کارکرد، پیوند محکمی میان عقلانیت اصولی و منطق دادرسی ایجاد کرده و زمینه‌ساز شکل‌گیری رویه‌ای پایدار در تفسیر و اجرای قانون شده است. در این مقاله روشن شد که چگونه یک قاعده اصولی با منشأ عرفی و عقلایی، به‌صورت تدریجی در ساختار قانون‌گذاری و قضاوت نهادینه شده است. این روند، مؤید آن است که فقه و حقوق نه حوزه‌هایی منفک، بلکه دو ساحت درهم‌تنیده از نظام دانایی‌اند. تحلیل استصحاب در این بستر، ضرورت نگاه میان‌رشته‌ای به مفاهیم اصولی را دوچندان می‌سازد.

در نهایت، بُعد اجتماعی استصحاب نشان داد که این قاعده، فراتر از ابزار فقهی و حقوقی، نقش مؤثری در تثبیت نظم اجتماعی ایفا کرده است. از منظر جامعه‌شناسی حقوق، استصحاب تضمین‌کننده امنیت حقوقی و پیش‌بینی‌پذیری در تصمیمات قضایی است. این ویژگی، به کاهش تنش‌های اجتماعی و افزایش اعتماد عمومی به نظام عدالت کمک کرده

است. به‌ویژه در جامعه‌ای در حال گذار مانند ایران، استصحاب توانسته با حفظ پیوستار حقوقی گذشته، از فروپاشی انسجام اجتماعی در برابر شک‌ها و بحران‌های حقوقی جلوگیری کند. همان‌گونه که در مقدمه اشاره شد، این قاعده با تکیه بر سنت عقلایی، توانسته به مطالبه‌ای عرفی و انتظاری عمومی در ذهن مردم بدل شود. بنابراین، استصحاب نه‌فقط قاعده‌ای فنی، بلکه سازوکار نهادینه‌شده‌ای برای تولید و بازتولید نظم اجتماعی و حقوقی است. از منظر جامعه‌شناسی حقوق، این پژوهش نشان داد که استصحاب صرفاً ابزار استدلال فقهی یا قاعده‌ای در حقوق موضوعه نیست، بلکه به‌مثابه سازوکار بازتولید نظم اجتماعی و تثبیت اعتماد عمومی نیز ایفای نقش می‌کند. این اصل، در پیوند با امنیت قضایی، پیش‌بینی‌پذیری تصمیمات حقوقی و کاهش تنش‌های اجتماعی، جایگاهی ساختاری در نظم اجتماعی یافته است. بنابراین، نگرش جامعه‌شناختی در این مقاله از خلال تحلیل کارکردی استصحاب در نظام حقوقی، ما را به درک عمیق‌تری از پیوند میان عقلانیت فقهی و پویایی اجتماعی رهنمون می‌سازد.

پی‌نوشت

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری خانم زهرا سلطانی دانشگاه یاسوج می‌باشد.

کتاب‌نامه

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی‌تا). لسان العرب (ج. ۲). دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع. امامی، سید حسن. (۱۳۹۹). حقوق مدنی، جلد ۱ تا ۷. تهران: انتشارات اسلامی.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۲۸ق). فرائد الأصول (ج. ۳). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۹۱). دائرةالمعارف دانشنامه حقوقی. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۹۴). دائرةالمعارف علوم اسلامی. تهران: گنج دانش.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۹۵). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (ج. ۱). تهران: گنج دانش.
- حسن‌زادگان، محمدجواد. (۱۳۹۳). اصول فقه کاربردی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حلی، نجم‌الدین جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید هذلی. (۱۴۰۷ق). المعتمد فی شرح المختصر (ج. ۲). قم: مؤسسه سید الشهداء (ع).
- خراسانی، محمدکاظم. (بی‌تا). کفایة الاصول. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۱). تهذیب الاصول، جلد ۲. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

مبانی فقهی و حقوقی استصحاب در دادرسی مدنی ... (زهره سلطانی و دیگران) ۲۶۹

خوئی، أبوالقاسم الموسوی. (۱۴۲۴ق). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرجال (ج. ۲۰). قم: مؤسسه الخوئی الإسلامية.

زراعتی، عباس. (۱۳۸۳). آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی. تهران: سمت.
شهیدی، مهدی. (۱۴۰۳). اصول قراردادها و تعهدات (حقوق مدنی، جلد ۲) (نوبت چاپ یازدهم). تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.

صدر، محمد باقر. (۱۴۳۰ق). مباحث الأصول (ج. ۲، تحقیق: حسینی حائری، کاظم). قم: دارالبشیر.
صدر، محمد باقر. (۱۴۳۲ق). دروس فی علم الأصول (ج. ۲). قم: مجمع الفکر الاسلامی.
غزالی طوسی، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). المستصفی (تحقیق: محمد عبدالسلام عبد الشافی). بیروت: دارالکتب العلمیة.

فیروزآبادی شیرازی، ابواسحاق ابراهیم بن علی بن یوسف. (۱۴۲۴ق). اللمع فی أصول الفقه (ج. ۱). بیروت: دارالکتب العلمیة.

قلی‌زاده، احمد. (۱۳۷۹). واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه. تهران: بنیاد پژوهش‌های علمی فرهنگی نور الاصفیاء.

کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۳). قواعد عمومی قراردادها، جلد ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار.
متین‌دفتری، احمد. (۱۳۹۷). آیین دادرسی مدنی. تهران: دانشگاه تهران.
مؤسسه پژوهش‌های اسلامی مجلس. (۱۳۹۸). نقش اصول عملیه در حقوق ایران. تهران: مرکز تحقیقات اسلامی مجلس.

نائینی، محمدحسین. (۱۴۰۹ق). فوائد الاصول، جلد ۴. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
همدانی، سید ضیاءالدین. (۱۴۱۶ق). مصباح الاصول، جلد ۳. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
سلطانی، زهرا، پورجوهری، علی و شیخ موحد، محمدعلی. (۱۴۰۳). جامعه‌شناسی حقوقی اصل استصحاب در فقه و حقوق ایران. جامعه‌پژوهی فرهنگی

Koselleck, R. (1985). Futures past: On the semantics of historical time (K. Tribe, Trans.). MIT Press.

Koselleck, R. (2003). The practice of conceptual history: Timing history, spacing concepts (T. S. Presner, Trans.). Stanford University Press.

Koselleck, R. (2004). Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten (4th ed.). Suhrkamp.